

FAKULTET PRAVNIH NAUKA

Master studije

Materijal sa predavanja iz Etike

(I DIO)

zimski semestar 2025/26

Predmetna profesorica:

doc. dr Kristina Bojanović

Definicija i podjela etike

Moral (ethos) je u najširem smislu oblik društvene svijesti, skup nepisanih pravila, običaja, navika i normi koji su prihvaćeni u životu neke zajednice. Moral određuje kakvo treba da bude ljudsko djelovanje, a pripadnici zajednice prihvataju te principe i podvrgavaju im se, na taj način regulišući međuljudske odnose. Za razliku od zakona, moralna pravila - kada su prekršena - ne donose političke, sudske ili ekonomske sankcije. Kao sankcije nemoralnog ponašanja javljaju se griža savjesti, prekor ili bojkot okoline. Na moral utiču: svijest ljudi, vaspitanje, religija, tradicija, životno iskustvo i politika. Pravni propisi imaju svoj izvor u moralnim zakonima. Moralni zakoni i pravni propisi jaki su obrambeni mehanizam društvene zajednice, pogotovo u slučaju opasnosti. U filozofskom značenju, pojam morala (ili moralne filozofije) istoznačan je s praktičnom filozofskom disciplinom etikom. Glavne teme filozofije morala ili etike su dobro, ispravno djelovanje, moralan život. Dakle, etiku možemo definisati kao filozofsku disciplinu koja se bavi sistematizacijom, utvrđivanjem i preporučivanjem koncepta dobrog ponašanja. Osnovna podjela etike je na: metaetiku, normativnu etiku i primijenjenu etiku.

Iznijećemo nekoliko napomena o istoriji etike u okviru zapadne filozofije, radi lakšeg razumijevanja kasnije podjele. Tradicija zapadne etičke filozofije kao traganja za racionalnim shvatanjem principa ljudskog ponašanja, počinje sa starim Grcima. Sokrat se svojim optimističkim etičkim racionalizmom suprotstavlja sofističkoj etici koja se zasniva na individualizmu i relativizmu, te ovaj filozof stavlja znak jednakosti između vrline i znanja. Njegov slavni učenik Platon ustanovljuje idealistički rigorizam, po kojem je najviša ideja – ideja dobra. Aristotel pak vrlinu definiše kao sredinu između dvije krajnosti. Uz etičke vrline (koje imaju voljni karakter), on u svojem djelu Nikomahova etika opisuje i tzv. dijanoetičke (intelektualne) vrline. Kad govorimo o ova tri mislioca, i kad njihove teorije vrline, uprkos razmimoilaženjima, želimo sažeti u jednu, dolazimo do četiri kardinalne antičke vrline, a to su: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravdenost, o kojima nikad nije bilo dvojbe.

U Plotinovoj etici vrhovni cilj života postiže se oslobađanjem od tijela pomoću askeze i ekstatičkog sjedinjavanja s božanstvom. Za stoike moralno živjeti znači „živjeti u skladu s prirodom”, odnosno logosom. Ako dostignemo potpuni duševni mir i harmoniju, ne može nas poremetiti nikakvo zlo iz vanjskoga svijeta, tako smatraju stoički mudraci. Predstavnici epikurejske škole misle da je osnovni kriterijum za djelanje – ugođaj. Osim što moramo da izbjegavamo zlo, trebalo bi da se klonimo i prolaznog dobra, jer u suprotnom nećemo dostići trajnu sreću. Sljedeći stepenik našeg istorijskog pregleda je srednjovekovna hrišćanska etička koncepcija, koja je suštinski usmjerena na askezu, na odricanje od tjelesnih ugođaja, užitaka i ovozemaljskih dobara. Antičke kardinalne vrline ustupaju mjesto poniznosti, poslušnosti, bogobojažljivosti, na mjesto autonomnosti grčkog morala dolazi hrišćanska heteronomnost. Protiv ovakvih shvatanja pobuniće se renesansni filozofi, koji zahtijevaju da se etika, nezavisno od religioznih dogmi, zasniva i razvija na „prirodnom razumu”. Tomas Hobs u ulozi države vidi jemstvo očuvanja čovjekovog mira, te mogućnost prevladavanja prvobitnog stanja rata svih protiv svih. Za Spinozu, tek u najvišoj, intuitivnoj spoznaji, u „amor dei intellectualis”, i tek kad prevlada afekte, čovjek nalazi u sebi mir, sigurnost i etičku ravnotežu. Francuski enciklopedisti i materijalisti istražuju evolucionističke i istorijske elemente morala, dok engleski i francuski socijalni utopisti smatraju da se etika zasniva na odnosima interesa koji mogu biti međusobno usklađeni samo potpunim preobražajem društva na temelju načela razuma.

Jedan od predstavnika njemačkog klasičnog idealizma, Imanuel Kant, prvi je koji iznosi radikalnu kritiku cjelokupne dotadašnje etike dobra. U njegovoj filozofiji morala, kriterijum moralne vrijednosti i izvor morala može biti samo čista volja, nezavisna od konkretnih empirijskih uslova i motivacija. Moralitet je, za razliku od

legaliteta, etičko djelovanje na osnovu čistog morala koji je samom sebi cilj. Etički karakter vladanja pretpostavlja autonomiju volje jer jedino uz autonomnu slobodnu volju etička obaveza, odnosno imperativ može imati bezuslovan, to jest kategorički karakter. Slično Kantu, Fihte pretpostavlja praktični um teorijskom, dok je Hegelova filozofija morala izložena u njegovoj Filozofiji prava, u kojoj je država (tj. ustavotvorna monarhija) realnost moralne ideje, a ova je u sebe uključila, savladala i ukinula sve ranije stepene razvitka (apstraktno pravo, moralitet i moral). Predstavnici engleskog utilitarizma smatraju da je osnovni etički imperativ „najveća sreća najvećeg broja ljudi“. S druge strane, za Artura Šopenhauera, najviše etičko djelovanje je kada dijelimo bol s drugim, kada se identifikujemo sa njim, pa je zato samilost najviša etička vrlina.

Fridrih Niče pokušava da destruiše sav dotadašnji moral, naročito hrišćanski, svojom koncepcijom prevrednovanja svih vrijednosti, tako da možemo reći da uspostavlja svojevrсни imoralizam. Etika Maksa Šelera suprotstavlja se Kantovom formalizmu i rigorizmu i pokušava da razvije apriornu „materijalno vrjednosnu etiku“. Marksizam ukazuje na društvenu i istorijsku uslovljenost moralnih normi, težeći istovremeno izgradnji novog humanističkog društva, lišenog ograničenosti klasičnog građanskog morala. Marksizam stoga nije nikakva etička koncepcija koja postoji uz druge etičke doktrine, već je zahtjev za ukidanjem čitavog jednog svijeta kao prve pretpostavke razotuđenja čovjeka. Vratićemo se osnovnoj podjeli etike, i ukratko razmotriti tri ključna područja – metaetiku, normativnu etiku i primijenjenu etiku.

1. Metaetika

Metaetika se bavi pronalaženjem odgovora na pitanja šta znače etički principi i odakle oni potiču. Kroz pretpostavku da etički principi nisu samo neke ustaljene društvene norme, ili zavise samo od naših emocija, tokom istorije se razmatrao uticaj univerzalnih istina, Božije volje, razuma i samog značenja etičkih principa. Značenje riječi “meta” (grč.) je nakon, izvan, s one strane, te se iz samog imena može zaključiti da se metaetika bavi razmatranjem etike “odozgo”, pokušavajući da prođe u samu srž etičkih normi i otkrije njihovo značenje. Postoje tri osnovne grane metaetike: metafizička, koja se bavi razmatranjem da li etički principi postoje nezavisno od čovječanstva; psihološka, koja razmatra šta nas to motiviše da budemo moralni; lingvistička, koja se bavi značenjem ključnih etičkih pojmova. Drugim riječima, metaetika je sistematska analiza jezika morala, psihologije morala i ontologije morala. Klasifikacija metaetičkih pitanja koju je ponudio Aleksander Miler kazuje nam da granice unutar metaetike nisu sasvim jasne, i da je posrijedi jedna veoma raznolika disciplina. Oblasti kojima se metaetika bavi su: 1. značenje: odnosno šta saopštava jezik morala; 2. metafizika: koja postavlja pitanje postoje li moralna svojstva i činjenice; 3. epistemologija: koja pita postoji li saznanje u oblasti morala i kako znati da li su moralni sudovi istiniti ili lažni, odnosno da li ih možemo opravdati; 4. fenomenologija: gdje nas interesuje kako su moralni kvaliteti predstavljeni u subjektu koji moralno prosuđuje; 5. psihologija morala: kakvo je motivaciono i duševno stanje onoga ko donosi moralni sud; 6. objektivnost: da li moralni sudovi zaista mogu biti „ispravni“ ili „neispravni“, odnosno postoji li objektivna moralna istina. Ako slijedimo teoretičara Marka Šredera, mogli bismo ustanoviti da su metaetička pitanja meta-pitanja koja se vezuju za četiri glavne oblasti unutar filozofije, a to su: jezik, duh, metafizika (odnosno ontologija) i epistemologija. Metaetika je, stoga, posebna oblast u kojoj se obavljaju istraživanja iz tzv. područja koje je sama srž filozofije. Najprikladnije je zaokružiti standardnom, pamtljivom i korisnom definicijom metaetike kao pokušaja razumijevanja metafizičkih, epistemoloških, semantičkih i psiholoških pretpostavki i obaveza moralne misli, govora i prakse.

2. Normativna etika

Normativna etika se bavi utvrđivanjem standarda koji karakterišu ponašanje kao dobro ili loše. Ona pokušava da utvrdi normativne principe koji određuju dobro ili loše ponašanje. Primjer takvog normativnog principa

je zlatno pravilo: "Ne čini drugome ono što ne bi htio da drugi čini tebi". Zlatno pravilo, kao i druge teorije normativne etike, određuje jedan opšti princip. Postoje brojne kritike ovog pristupa određivanju norme. Na primjer, za mazohistu bi po ovom pristupu bilo normalno da nanosi bol drugima, jer on želi i očekuje da drugi njemu nanose bol. Ovo je bio dovoljan preduslov za razvoj brojnih teorija, koje uprkos njihovoj raznolikosti možemo razvrstati u tri osnovne grupe: teorije vrline, deontološke teorije i teorije posljedice.

a. Teorije vrline

Mnogi filozofi vjeruju da se moral sastoji od poštovanja precizno definisanih pravila, kao što su "ne ubij" i "ne kradi". Dalje se pretpostavlja da osoba mora naučiti ta pravila i poštovati ih. Teorije vrline, za razliku od tog gledišta, težište stavljaju na razvoj dobrih osobina ličnosti, jer će osoba, koja ih razvije, vjerovatno da se ponaša u skladu sa moralnim principima. Teorije vrline su nastarije normativno gledište u zapadnom svijetu i korjene vuku iz grčke filozofije i civilizacije uopšte. Pomenutim kardinalnim vrlinama dodaju se: duševna snaga, velikodušnost, samopoštovanje, iskrenost i blag temperament. Aristotel je prvi sistematski obradio teoriju vrline u svojoj Nikomahovoj etici, posmatrajući vrline kao navike koje stičemo, a koje nam pomažu da regulišemo svoje emocije. Na primjer, prirodno osjećanje straha regulišemo vrlinom hrabrosti. Aristotel je analizirao jedanaest vrline i došao do zaključka da se mane javljaju tamo gdje vrlina ima ekstremne vrijednosti. Tako, nedostatak hrabrosti vodi u kukavičluk, a suviše hrabrosti znači naglost i silovitu nepromišljenost. Kasniji doprinos daju hrišćanski teolozi, dodajući tri osnovne hrišćanske vrline: vjeru, nadu i ljubav. Teorija vrline je bila vodeća i najšire prihvaćena sve do XIX vijeka kada ustupa mjesto drugim teorijama.

b. Deontološke teorije (teorije dužnosti)

Većina ljudi gaji osjećanje jasnih obaveza koje imamo kao ljudska bića, na primjer da brinemo o svojoj djeci ili da ne počinimo ubistvo. Od grčke reči deon (obaveza, dužnost) nastao je naziv deontološka teorija, koja se bazira na osnovnim principima obaveze koja nas tjera da se ponašamo moralno. Ove teorije zastupaju gledište da bi trebalo da se ponašamo moralno bez obzira na posljedice. Deontološke teorije se dijele na četiri osnovna tipa: 1. klasična teorija dužnosti, gdje imamo podjelu dužnosti na tri grupe (dužnosti prema Bogu - uzdizanje, služenje i molitva; dužnosti prema sebi - očuvanje sopstvenog života, traganje za srećom, samousavršavanje; dužnosti prema drugima –porodične, društvene, političke), 2. teorija prava koja se zasniva na stavu da postoje prava koja svi ljudi prirodno imaju, a koja bi trebalo da poštujemo. Osnovne četiri karakteristike teorije prava su sljedeće: prava su posljedica prirodnog reda stvari, ona su univerzalna i ne mogu biti različita u različitim zemljama, ona su ista za sve ljude, bez obzira na pol, naciju, sposobnosti..., ona su neotuđiva, što znači da nije moguće odreći ih se dobrovoljno; 3. Kantov kategorički imperativ: "Tretirati ljude kao krajnji cilj, nikada kao sredstvo, tj. način ostvarivanja krajnjeg cilja"; 4. revizija klasične teorije dužnosti, koja se svodi na vjernost, odštetu, zahvalnost, pravednost, napredak, samousavršavanje, uzdržavanje od zločina.

c. Teorija posljedica (teleološka teorija)

Često se dešava da se moralnost neke akcije/postupka procjenjuje na osnovu njenih posljedica. Po konsekvencionalistima, moralno ispravnu odluku određuje jednostavna analiza posljedica akcije. Normativni principi konsekvencionalizma zahtijevaju da se prvo spoznaju dobre i loše posljedice akcije. Onda se one sabiraju i upoređuju. Ukoliko dobre posljedice prevagnu, akcija je moralno podobna i obratno. Teorija posljedice se često naziva i teleološka teorija, po grčkoj riječi telos, što znači svrha, cilj. Teorija postaje posebno popularna u XVIII vijeku, kada se traga za opštim principom koji određuje moralnost, a koji se ne bi mogao oboriti. Kasnije se iz jedinstvene struje izdvajaju tri glavna pravca konsekvencionalizma: etički egoizam, koji pretpostavlja da je akcija moralno podobna ukoliko donosi više koristi nego štete počinocu

akcije; etički altruizam, koji smatra je akcija moralno podobna ukoliko donosi više koristi nego štete svima izuzev počiniocu akcije; utilitarizam, koji akciju opravdava kao moralno podobnu ukoliko donosi više koristi nego štete svima.

3. Primijenjena etika

Posebno polje etike koje se bavi analizom kontraverznih pitanja, kao što je abortus, eutanazija ili zaštita prava životinja zove se primijenjena etika. Dosta pitanja primijenjena etika postavlja u domenu medicine s obzirom na to da ljekari mogu da manipulišu životima drugih. Takođe, otvaraju se problemi etičke ispravnosti vještačkog začeća, genetičke manipulacije, statusa neiskorišćenih zamrznutih embriona i abortusa; zatim privatnosti pacijentovog dosijea, dužnosti ljekara da umirućem pacijentu kaže istinu, prinudna izolacija oboljelih od zarazne bolesti, medicinski eksperimenti nad ljudima, pitanja samoubistva, eutanazije. Polje primijenjene etike se takođe proširuje pitanjima poslovne etike koja su mahom vezana za društvenu odgovornost kapitalističkih preduzeća, kao što su neistinito reklamiranje, prava zaposlenih, diskriminacija kod zapošljavanja... Ekološka etika problematizuje moralnost vršenja eksperimenata nad životinjama, zagađivanje životne sredine, prenošenje zastarjelih ("prljavih") tehnologija i otrovnog/opasnog otpada u manje razvijene zemlje, ubijanje životinja radi krzna,... kao i obavezu savremene civilizacije prema budućim generacijama u skladu sa principima i načelima održivog razvoja (svakoga sata po jedna životinjska vrsta nestane zauvijek sa lica naše planete, a ovaj proces se nažalost ubrzava). Kontraverzna pitanja seksualnog morala uključuju probleme moralnosti poligamije, monogamije i homoseksualnih odnosa. Pitanja društvenog morala odnose se na etičku ispravnost smrtne kazne, nuklearnog rata, kontrole naoružanja, upotrebe droga i rasizma. Pojava interneta povlači za sobom i nova pitanja etike u sajber prostoru, jer nailazimo na sve češću zloupotrebu na društvenim mrežama, prisustvo pornografije koja se ne može cenzurisati, digitalno nasilje koje se ne kontroliše i ne suzbija itd. To su sve teži problemi za teoretičare, i po svemu sudeći, čini se da je glavni među njima da li se uopšte može govoriti o postojanju etike na internetu, odnosno da li je pretjerana tehnologizacija i digitalizacija dovela do odsustva elementarnih moralnih načela.

Tehnologija i posredovanost njome izmijenile su mogućnosti života i smrti, nauka je preinačila način na koji opažamo svijet, univerzum, čak i karakter samoga života, a politički događaji i ratovi predrugojačili su lice i naličje naših mogućnosti kulture. Drugim riječima, čini se da su kretanje istorije i razvoj kulture i znanja nadamšili kapacitet tradicionalnih oblika refleksije o etičnome životu i toga da razumijemo kako živjeti dobro, ispravno i pravdeno. Etično živjeti je uvijek bilo teško, a posebno je izazovno i još teže kad se nalazimo na izvjesnim istorijskim prelazima. Čini da nikad kao sada nije bilo potrebnije sloviti o etici, baš stoga što se postavlja pitanje čemu još etika, i šta još filozofija može da učini u jednom preoblikovanom, odrođenom i razvremenjenom svijetu. Možemo čuti da se više ne vjeruje u ontološku utemeljenost etike, smatra se da su nam dovoljni politika i pravo, instinktivna moralnost i kolektivna prinuda. Ali ipak je teško proglasiti je iluzijom jer u velikoj mjeri i na različite načine oblikuje naše živote. Zato je istinski zadatak filozofske etike da orijentiše život izvan trenutno preovlađujućih mogućnosti, da bi ga vratila konkretnim specifičnostima životnoga iskustva. Etika rasvjetljava oblike života koji odgovaraju ljudskoj prirodi, ali istovremeno otvara one oblike života koji su alternative faktično datima. Otkrivena u istorijskoj refleksiji, filozofska etika predstavlja podvig posredovanja i tumačenja koji je povezan sa zahtjevima života.

Etika u helenskoj antici

U uvodu su pomenuti slavni starogrčki predstavnici filozofije morala, odnosno etike. U ovom dijelu će se detaljnije iznijeti segmenti njihovih etičkih učenja, prije svega Sokratovog, Platonovog, Aristotelovog, epikurejskog i stoičkog.

Formalni principi Sokratove etike

Ključna i stožerna misao Sokratove etike jeste nerazlučivo jedinstvo teorijskog znanja i praktične djelatnosti, koje se može sažeti u iskazu: vrlina je znanje. Drugim riječima, vrlina je ne samo znanjem uslovljena nego i sa znanjem istovjetna. Iz činjenice da je znanje ne samo neobilazan uslov i pomoćno sredstvo pravog morala nego i njegova suština, Sokrat zaključuje da je znanje obilježje i svih pojedinačnih vrlina, jer sve se vrline sastoje u znanju, tj. u poznavanju onoga što treba činiti i čega se treba kloniti, i razlikuju se samo po predmetu znanja. Prema tome, nije pravilno misliti da ima mnogih i raznovrsnih vrlina: vrlina je u stvari samo jedna. Tako Sokrat dolazi do drugog formalnog etičkog principa: sve vrline, ukoliko su znanje, čine jedinstvo. Kod svih ljudi postoji uglavnom jednaka sklonost vrlini, i nju treba samo razviti dobrom poukom. Doduše, nisu svi ljudi jednako obdareni za razvijanje te sklonosti, ali je svima potreban trud, učenje, vježbanje, vaspitavanje, i ono što iziskuje najviše vaspitanja. Tako Sokrat dolazi do trećeg formalnog principa svoje etike: vrlina se može postići, jer se može naučiti. Sokrat smatra da niko ne griješi namjerno. Kad neko uvidi šta treba da čini, on to i čini, jer to mu znanje naređuje. A kad neko čini zlo, on ga čini zato što misli da je ono za njega nekakvo dobro; ne čini ga iz urođene rđave sklonosti, nego iz nerazumijevanja pravih uslova sreće, iz nepoznavanja puta koji vodi pravom dobru. Nemoralno djelanje je, dakle, samo posljedica varljivog mnjenja, zablude, neznanja. Tako Sokrat dolazi do novog oblika svog prvog formalnog principa: niko ne griješi namjerno, nego zato što ne zna šta je dobro, a ne zato što neće dobro. S tim u je vezi i Sokratovo tvrđenje: ko sa znanjem čini zlo, on je moralno bolji no onaj koji to čini bez znanja. Kad se dovede u vezu s principom vrline kao znanja, ovaj stav je razumljiv. Sokrat tvrdi da onaj ko čini zlo iz znanja čini ga samo izuzetno, prema prilikama, a u drugim slučajevima radiće dobro. Ali ko griješi iz neznanja, on će produžiti da radi zlo, jer ne zna svoju zabludu. Ukoliko Sokrat smatra da je znanje ne samo sredstvo nego i suština morala, utoliko je on etički intelektualista, a ukoliko smatra da između znanja i moralnog djelanja nema antagonizma, onda je ekstremni optimista.

Materijalni principi Sokratove etike

a. Saznanje dobra

Kao sadržaj znanja koje čovjeka čini vrlim Sokrat je uzimao opšte dobro, a šta je tačno razumijevao pod dobrom teško je reći, jer s jedne strane njegovu etičkom učenju nedostaje metafizička i psihološka podloga, a s druge strane on nije izgradio nikakav zatvoren etički sistem, jer kako svoje misli nije izlagao pismeno, nije imao spoljašnjeg razloga da svoja moralna uvjerenja sastavi u zaokruženu cjelinu. Ali sigurno je da je to uvijek pozitivno dobro. Svođenje saznanja na saznanje dobra predstavlja prvi materijalni princip Sokratove etike. Vršenje dobra je znanje u njegovoj praktičnoj primjeni.

b. Samousavršavanje

Prečišćeno spoljašnje zasnivanje moralne djelatnosti vodi njenom unutrašnjem zasnivanju, samousavršavanju, kojim se stižu unutrašnja dobra. Samousavršavanje je drugi materijalni princip Sokratove etike: „Mislim da najboljim životom žive oni koji se staraju za to da budu što bolji, a najprijetnijim oni koji najviše vide da postaju bolji“. Jer „nijedna radost ne može se uporediti s onom koja izvire iz pomisli da i sam bolji postaješ i bolje prijatelje stičeš“. Zlo je onda posljedica neusavršavanja ljudske prirode. U tom otkrivanju unutrašnjeg svijeta i naglašavanju duše kao naročite oblasti leži epohalan značaj Sokratovog učenja u istoriji

helenskog čovjeka. Duša je iznad svih prolaznih dobara: bogatstva, moći, slave, tjelesne snage i čulnih zadovoljstava. To je značajno i za problem vaspitanja, jer pravo vaspitanje nije ništa drugo do „staranje za dušu“. Čišćenju i blagorodnosti svoje duše najbolje služi onaj koji, i pored svih opasnosti, uvijek vrši posao čestitog čovjeka, čak i onda kad mu prijeti smrt. Sokrat je za cijelog svog života obavljao takav posao. I herojstvom svoga umiranja Sokrat će dati autentičan dokaz ne samo za svoje etičko učenje nego i za svoje etičko djelanje.

c. Blaženstvo

Princip samousavršavanja vodi najvišem cilju života, a to je individualno blaženstvo kao najveće dobro. Pozitivno etičko djelanje čovjeku omogućuje dostizanje blaženstva, a vrlina je samousavršenost, kojom čovjek čini srećnim i blaženim ne samo sebe nego i druge. Na primjer: „Kralj je dobar ne onda kad bi samo svoj život dobro udešavao, nego kad bi i onima kojima je kralj bio početnik sreće. Jer, i kralj se bira ne zato da se za se lijepo stara, nego da po njemu srećni budu i oni koji ga izaberu“. Blaženstvo je, dakle, treći materijalni princip Sokratove etike. Dok su sofisti blaženstvo nalazili u neobuzdanosti individualnih prohtjeva i strasti i njima podvrgavali opštu korist i učili da je bolje nepravdu činiti nego trpjeti je, Sokrat iz pojma blaženstva izbacuje svaki hedonizam i uči da je uzdržanost, tj. obuzdavanje nagona i strasti, osnova vrline, jer bez uzdržanosti nije moguće jasno mišljenje ni pouzdano saznanje onoga što je istinski korisno. Blaženstvo se ne stvara od spoljašnjih dobara, kao što su tjelesna ljepota, snaga, bogatstvo, slava itd, nego samo od unutrašnjih, jer su samo ta dobra neprolazna.

Platonovo učenje o Dobru

Platonovo učenje o najvišem dobru prošlo je kroz tri faze. U prvoj fazi Platon se slaže sa svojim učiteljem Sokratom, i zato je za njega dobro isto što i korisno, dakle što i zadovoljstvo. Kao Sokrat, i on usvaja princip korisnosti i zadovoljstva kao osnovu i izvor ljudskog djelanja. U drugoj fazi Platon napušta sokratovsko shvatanje i postaje samostalan time što izgrađuje svoje učenje o idejama, i ono predstavlja središte cijele njegove filozofije, teorije saznanja, metafizike, psihologije, etike, politike i estetike. U trećoj fazi vidljiva je individualno-etička i socijalno-etička potreba da se s pravim znanjem steknu opšte istine, opšta pravila i prave vrline. Produbljivanjem sokratskih pojmova Platon nalazi da oni daju saznanje sasvim različito od onoga koje daje čulno opažanje: dok čulnim opažanjem saznajemo promjenljive i relativne proizvode bivanja, pojmovima saznajemo pravo biće stvari. Ovaj objektivni sadržaj pojma Platon zove idejom. Međutim, ako nam pojmovi daju pravo saznanje, to saznanje mora biti saznanje onoga što jeste, tj. ideje koje saznajemo pojmovima moraju biti pravo biće koje ne zavisi ni od kakve promjene. Tako dvama načinima saznanja odgovaraju dva različita svijeta: 1) svijet relativne stvarnosti, empirijska stvarnost, svijet stvari koje nastaju i nestaju, predmeti opažanja, 2) svijet prave realnosti, natčulna stvarnost, svijet ideja koji svagda ostaje sam sebi jednak, predmet pojmovnog saznanja.

Pod dobrom Platon razumijeva posljednju stvaralačku snagu svijeta. Ono je istovjetno s najvišom idejom, koja je u carstvu ideja ono što je Sunce u našem svijetu. Ma koliko se mi upinjali da vidimo, naše oko ništa ne vidi ako se ne pojavi sunčeva svjetlost. Ali i pritanje svjetlosti, osvjetljavanje predmeta, bilo bi za nas bez uspjeha kad oko ne bi Suncu bilo slično, kad snaga vida ne bi imala svoje porijeklo u najvišem izvoru. Sunce je uzrok našem vidu, ono je uzrok što se boje i predmeti mogu vidjeti. Što je u carstvu čulnog Sunce, koje objektima omogućuje nastanak, rast, hranu i vidljivost, a subjektima sposobnost gledanja, to je u carstvu duha, u carstvu onoga što se samo mišljenjem može shvatiti, ideja Dobra; ona objektima daje biće i istinu koja omogućuje saznatljivost, a subjektima sposobnost saznanja. Ideji Dobra pripada prioritet ne samo nad svim ostalim idejama, nego i nad bićem. Ona vlada u kosmosu kao jedno od njegovih najosnovnijih načela i prevazilazi biće svojom prastvaralačkom snagom. Ona je središte svih drugih ideja, one od nje dobijaju svoju

svrhu, ona je posljednji uzrok i najviša svrha čitavog postojanja. U tom stavu je središte Platonovog idealizma. Time što oblasti praktičnog i svrhe stavlja iznad oblasti bića, Platon stavlja vrijednost iznad činjenica, jer nalazi da se najdublja suština stvarnosti objavljuje u etičkom fenomenu, da posljednji razlog čitavog bića nije u spoljašnjoj prirodi, u materiji ili tijelu, nego u našem sopstvenom biću, u našem htjenju, mišljenju i osjećanju, u našoj praktičnoj svijesti, u stvaranju dobra. Sve što stvarno postoji je proizvod dobra. Platonovo etičko učenje donosi ljestvicu bitnih momenata koji svojim miješanjem čine ljudsko dobro. To su: 1) mjera i sve što je srodno „vječnoj prirodi“; 2) srazmjernost, ljepota, svrhovitost; 3) um i umna djelatnost; 4) nauke, umijeća i pravilne predstave; 5) zadovoljstva ukoliko su prava i čista.

Učenje o duši: Platon dušu dijeli na tri segmenta - razumni, voljni i požudni. On upoređuje dušu s krilatim kočijama. U slučaju bogova, i konji i kočijaši plemenitog su porijekla, a kod smrtnika jedan je konj lijep, dobar i poslušan, a drugi suprotnih osobina, težak je i stremlji prema zemlji. Putujući nebeskim svodom, duše bogova i duše ljudi promatraju svijet ideja i istinu koja je hrana duše. Zbog svoje nesavršenosti, ljudske se duše čas dižu, čas spuštaju i na kraju se njihova krila lome i one ulaze u ciklus ponovnog rađanja. One duše koje su vidjele više, više i pamte, njima je lakše uspostaviti izgublenu sposobnost leta. Nalazeći se u tijelu, duša se posredstvom stvari čulnog svijeta, koji je odraz svijeta ideja, može prisjetiti onoga što je ranije promatrala. Cilj boravka u čulnom svijetu je uspostavljanje onih znanja koja je duša posjedovala, a ne pretvaranje duše u roba čulnog svijeta. Drugim riječima, čulni svijet mora za dušu igrati ulogu simbola ili znamenja druge stvarnosti, te joj biti posrednik i most koji od vidljivog i poznatog vodi u nevidljivo i nepoznato. Prihvatajući ideju o besmrtnosti i znajući da smrt oduzima čovjeku sve osim duše, Platon nas uči da naša osnovna briga u životu mora biti briga o duši. To je prije svega briga o njenom pročišćenju, oslobađanju od čulnog i težnja za sjedinjenjem s duhovnim svijetom. Objašnjavajući prirodu duše, tj. kakva je duša sada i kakva je bila prije svog silaska u čulni svijet, Platon je simbolički izjednačava s morskim božanstvom Glaukom, na čije je tijelo nakon dugotrajnog prebivanja u morskim dubinama mnogo toga priraslo. Sav je prekriven ljušturama školjki, algama i pijeskom, a tijelo mu je izlomljeno i unakaženo talasima, tako da je više nalik čudovištu nego božanstvu. Duša se nalazi u sličnom stanju i mora sa sebe zbaciti sve nepotrebno – sve što je čini teškom i bezobličnom i ne dozvoljava joj da upozna samu sebe. Dušu treba očistiti od svega što je s njom sraslo tokom mnogih inkarnacija. Duši se priljepilo mnogo toga zemaljskog i divljeg, muče je unutrašnja protivurječja, jer Platon kaže da duša spolja izgleda kao jedno biće, a ustvari je u njoj sjedinjeno troje: čovjek, lav i himera (himera: mitsko biće s glavom lava, tijelom koze i repom zmije), koji su čvrsto srasli jedno s drugim. Nerazuman čovjek hrani svoju višeglavu himeru, a unutrašnjeg čovjeka mori glađu. Razuman, naprotiv, teži u svojoj duši uspostaviti pravednost. On će kod himere pitome nagone hraniti, a divljima neće dopustiti da rastu... Svakom od ova tri dijela duše svojstven je jedan tip savršenstva, jedna vrлина: razumno – mudrost; voljno – hrabrost, a požudno – umjerenost.

Aristotel: blaženstvo kao cilj života

Aristotel ne polazi od transcendentne ideje dobra, kao Platon, nego se od pojava uzdiže k principima i nalazi da nesaglasnost u razumijevanju blaženstva proizilazi iz različitosti načina života. Jedni uzimaju da se najveće dobro, blaženstvo, sastoji u uživanju, drugi u bogatstvu, treći u časti, itd. Često isti čovjek u različitim okolnostima pod blaženstvom shvata različite stvari, na primjer u bolesti zdravlje, u siromaštvu bogatstvo, u ropstvu slobodu. Aristotel ne pretresa sva ta shvatanja, nego samo ona koja su najviše raširena ili su razložna. Oni koji za najveće dobro i pravu sreću smatraju zadovoljstvo, pa se zato i predaju životu uživanja, jesu ljudi gomile: oni žive ropskim (ili životinjskim) životom. Ni bogatstvo se ne može shvatiti kao traženo dobro, jer ono se ne želi radi njega samoga, nego samo kao sredstvo za drugi cilj. Najzad, kao najveće dobro postavlja se i čast, za kojom teže političari (misli se na antičko doba). Međutim, ona je više u onima koji odaju čast negoli

u onome kome se iskazuje, a najveće dobro sastoji se u unutrašnjoj imovini, koja se ne može lako izgubiti. Da bi odgovorio na pitanje u čemu je sadržaj blaženstva kao najvećeg dobra, Aristotel polazi od stava da cilj kome svi teže nije mirovanje, nego puna, neometena djelatnost. Sve je određeno djelatnošću i snagom, i sve ono što djelatnost unapređuje, pojavljuje se kao dobro, a što je ometa, kao zlo. Otuda i u etici Aristotel najprije polazi od specifične djelatnosti čovjekove kao stožera cjelokupnog etičkog života.

U podjeli vrlina Aristotel polazi od podjele duše na dvije oblasti: jedna oblast je nerazumska, a druga razumska. U nerazumskoj oblasti jedan dio je svim stvorenjima zajednički: koji se odnosi na ishranu i rast. Ali vrlina te moći je opšta, i nije specifično ljudska. Vegetativnu moć treba, dakle, napustiti, jer ona i nema učešća u ljudskoj vrlini. Razumski dio duše čovjeka opominje i podstiče na najbolje. Ali iskustvo uči da je kod razumnih, osim razuma, usađeno još neko drugo načelo (požuda), koje se s razumom bori i opire mu se. A ipak se čini da ono ima učešća u razumu. Bar se razumu pokorava kod umjerenog čovjeka, a možda je još poslušnije kod razboritog i hrabrog čovjeka jer kod njega sve stoji u saglasnosti s razumom. Shodno toj podjeli, Aristotel i vrline dijeli na etičke (pravičnost, umjerenost, hrabrost...) i dijanoeitičke (umijeće, razboritost, mudrost, umnost...)

Od onoga što čovjek može da zna neke stvari ne mogu biti drugačije (vječne su i nepromjenljive) i njima se bavi mudrost, ali čovjek se bavi i stvarima koje su stalno drugačije, kao što su npr. životne okolnosti i problemi koji se javljaju u njima. Za rješavanje tih problema potrebna je praktična mudrost koju Aristotel naziva razboritost (grč. fronesis). Razboritost je spoj dobrih krajnjih ciljeva, koji se stižu vaspitanjem, i sposobnosti da se iznađu sredstva za njihovo ostvarenje, što se najviše stiče iskustvom. Uže etičke vrline su najčešće sredina između dvije krajnosti. Tako je npr. hrabrost vrlina, a kukavičluk i luda smjelost mane, velikodušnost (darežljivost) vrlina, a rasipništvo i tvrdičluk mane, ponos vrlina, a malodušnost i oholost mane, itd.

Po Aristotelu, čovjek je, osim što je razumno, i političko biće (zoon politikon). On mora da živi u zajednici i svoje vrline dostiže tek tada. Čovjek treba da teži vlastitoj sreći, ali je još veći zadatak da pokuša da i zajednicu učini srećnom. Svrha države je sreća njenih građana. Aristotel nije, kao Platon, predlagao neku idealnu državu različitu od svih postojećih. Smatrao je da u zavisnosti od uslova u nekoj državi ona može da bude dobro uređena kao monarhija, aristokratija ili republika. Ali ovi oblici imaju i svoje negativne verzije - tiraniju, oligarhiju i demokratiju. Smatrao je da svi treba da biraju vlast, ali da mogu da se kandiduju samo građani koji su samostalni, zahvaljujući svom umu i imetku.

Aristotelova etika vrlina koja se bazira na principu mjere/sredine je izuzetno uticala na hrišćansku i islamsku misao. Osim toga, stvaranje čovjeka po slici Boga itekako ima veze sa Aristotelovom teologijom zaljubljenosti svih stvari u Boga, te se moralnost gleda kao Božija osobina koju nastojimo dosegnuti. Princip mjere je toliko ukorijenjen da u suri El-Fatiha u Kur'anu postoji molitva u kojoj se govori da nas Bog (Allah) zaštiti od stranputice (pogrešnog puta), a da nas uputi na pravi put – (put sredine), jer kako Aristotel kaže samo je jedan put (stanje) hvale vrijedno, a to je stanje (put) sredine između dva poroka (manjka i viška).

Epikurejsko etičko učenje nije sistematsko, već je riječ o individualnoj etici, gdje je zadovoljstvo pojedinca polazište, a blažen život svrha. Epikur i njegovi sljedbenici priznaju samo jednu očevidnu vrijednost kojoj čovjek po svojoj prirodi teži, a to je osjećanje zadovoljstva, i samo jedno pravo zlo, kojega se kloni, a to je bol. Epikurejci ne priznaju nijedno duševno zadovoljstvo koje, u krajnjoj liniji, nije zasnovano na čulnim utiscima. Epikur vrlinu uzima u obzir samo kao uslov duševnog spokojstva i samo kao sredstvo za pravo modelovanje života: „Moralno dobro i vrline i što ih od te vrste još ima treba cijeliti ukoliko izazivaju zadovoljstvo, a ukoliko to ne čine, treba ih napustiti“. Vrline se njeguju radi zadovoljstva, a ne radi njih samih, kao što se i lijekovi uzimaju radi zdravlja. Blaženstvo se sastoji u usamljenosti i povučenosti iz javnog života.

Stoičko učenje o etici: Za stoike, živjeti u skladu s prirodom znači živjeti u skladu s vrlinom, jer nas priroda vodi tome životu, a s druge strane život u skladu s vrlinom ne razlikuje se od života koji se zasniva na iskustvenom poznavanju prirodnog toka stvari, jer ljudske prirode su dijelovi sveukupne prirode. A kod svakog bića vrlina kao njegovo najbolje stanje nije ništa drugo do usavršenost njegove prirode. U najopštijem smislu, vrlina je usavršenost svake stvari, na primjer statue; ali specijalno kod čovjeka, ona je puni razvitak razuma. Po podjeli vrlina stoci su saglasni sa Platonom: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost. Samo mudrac ujedinjuje u sebi sve vrline, jer kad ima jednu vrlinu on ima sve vrline, jer one sve proizilaze iz mudrosti kao svog zajedničkog izvora. On svaki pokret svoje volje umije da podvrgne načelima razuma. Samo je on slobodan, jer afekte i strasti podređuje zakonima uma. Mudrac zna da mu spoljašnje stvari nimalo ne pomažu da postigne blaženstvo, i zato on nikada neće smatrati da je novac neko dobro ili bol neko zlo. Samo je on lijep, je su osobine duše ljepše od osobina tijela, i sve spoljašnje ljepote iščezavaju pred unutrašnjom ljepotom. Pored svega svoga siromaštva on je bogat, jer je istinski imućan samo onaj ko je iznutra bogat. Život mudraca je uvijek pun blaženstva, ništa ga ne ometa, ništa mu ne smeta; ne traži i ništa mu ne treba. Mudraci se međusobno vole i pomažu, i sva su dobra kod njih zajednička, i oni su jedan drugom prijatelji i onda kad se međusobno ne poznaju, jer prijateljstvo može postojati samo među onima koji žive u skladu s jednakim moralnim načelima.

Konkvencijalizam

Konkvencijalizam je shvatanje u etici da, bez obzira na to koje vrijednosti prihvata pojedinac ili institucija, pravi odgovor na te vrijednosti jeste njihovo unapređivanje. Pojedinac ili institucija treba da poštuju vrijednosti samo zato što njihovo poštovanje čini dio njihovog unapređivanja ili je nužno da bi se one unaprijedile. Konkvencijalisti odnos između vrijednosti i agenasa (pojedinaca ili institucija) vide kao instrumentalni odnos: od agenasa se traži da postupaju na taj način da osnovna osobina njihovih postupka bude unapređivanje označenih vrijednosti, čak i ako ti postupci intuitivno zanemaruju njihovo poštovanje. Konkvencijalisti uglavnom koriste dva iskaza: 1. Svako predviđanje za neku opciju, svaki način na koji svijet kao rezultat izbora neke opcije može da postoji, ima vrijednost koja je određena preko vrijednih osobina koje su tamo ostvarene: određena je stepenom u kome je ovo svijet gdje se poštuje sloboda i gdje smo svi srećni. 2. Svaka opcija, svaka mogućnost koju neki agens može da realizuje ili ne, ima svoju vrijednost koja je utvrđena vrijednošću njenih predviđanja: njena vrijednost je funkcija vrijednosti njenih različitih predviđanja, povezanih sa brojnim načinima na koje može uticati na svijet.

Konkvencijalisti smatraju da se prikladan način da agens odgovori na neke priznate vrijednosti sastoji u njihovom unapređivanju: da se u svakom izboru pronađe opcija sa predviđanjem da je to najbolja „igra“ sa tim vrijednostima. Najveća zamjerka konkvencijalizmu je što dozvoljava da se vrše rđava djela, ukoliko obećavaju dobre posljedice. To jest, ništa nije zabranjeno (osim u izuzetnim okolnostima). Za konkvencijalizam ništa nije nezamislivo. On agensima ne dozvoljava da prihvate bilo koje ograničenje onoga što mogu da učine, bilo da su ograničenja povezana sa pravima drugih ljudi, bilo da su povezana sa zahtjevima bliskih prijatelja ili ljudi koji zavise od njih. Glavno pitanje savremenih konkvencijalističkih rasprava glasi: da li je čovjek koji postupka kao utilitarista uvijek samo kalkulanta? Da li proračunatost potkopava vrijednosti?

Grana konkvencijalizma koja je izričita u tome da konkvencijalista može da ograniči proračunavanje posljedica naziva se indirektni / strateški / restriktivni konkvencijalizam. Restriktivni konkvencijalizam smatra da je najbolja opcija ona koja najbolje unapređuje agensove vrijednosti. Ono što ga čini restriktivnim jeste prosto priznanje da agensi svoje vrijednosti mogu najbolje da unaprijede preko djelatnih izbora, ako

ograniče sklonost ka proračunu, odričući se prava na razmatranje svih relevantnih posljedica. Tri dokaza jednostavnosti konsekvencijalizma: 1. konsekvencijalisti odobravaju jedan način odgovora na vrijednosti, dovoljan im je jedan aksiom, 2. unapređenje vrijednosti prije njihovog poštovanja, 3. uklapanje u uobičajene standarde racionalnosti.

Utilitarizam je oblik konsekvencijalizma koji sve mjeri na osnovu ljudskih sklonosti i interesa: zagovara najveću sreću najvećeg broja ljudi. Hedonistički utilitarizam zastupa uživanje, zadovoljstvo i izbjegavanje bola, što predstavlja korisnost i dobro za ljude. Prema predstavnicima ovog pravca, dobro ima svoje istinsko značenje onda kada zadovoljimo sve svoje sklonosti, ma kakve one da su. S druge strane, utilitarizam dobrobiti insistira na zadovoljenju interesa, a ne pukih sklonosti i potreba. Utilitarizam ma koje vrste jeste prije svega standard za procjenu javnih postupaka – postupaka koji, bilo da ih izvode privatne jedinice ili javni zvaničnici, utiču i na druge ljude, osim što utiču i na njih same. Utilitarizam može da ima određene implikacije i na čisto privatne stvari. On može da nam se nametne kao dužnost prema sebi - da uvećavamo sopstvenu korist, mimo svih ostalih. Prema utilitarizmu, ispravan je onaj postupak koji uvećava korist svih onih na koje se taj postupak odnosi. Međutim, da li je moguće sabrati pojedinačne koristi u neki opšti zbir društvene, kolektivne, odnosno opšte koristi?

„Račun sreće“

Britanski filozof Džeremi Bentam smatrao je da se sreća može izmjeriti: Sreća je objektivna činjenica koja može da se objasni i čiji aspekti mogu da se izračunaju i provjere. Pomoću računa sreće odlučujemo koja bi aktivnost mogla da donese najviše sreće. Samim tim, ono što donosi najviše sreće, jeste moralno ispravno ponašanje.

Račun sreće sastoji se od sedam karakteristika: 1.intenzitet – bolji je onaj postupak ili ponašanje koje dovodi do intenzivnijeg osjećaja sreće; 2.trajanje – postupci koji dovode do dugotrajnije sreće korisniji su od onih koji donose kratkotrajnu sreću; 3. izvjesnost – bolji je postupak za koji sa 50% sigurnosti smatramo da će donijeti sreću nego onaj za koji mislimo da je 10% izvjesno da će donijeti sreću; 4. bliskost – bolji je onaj postupak koji sreću donosi brže, u bliskoj budućnosti, nego kasnije; 5. plodnost – bolje je ono ponašanje koje nam češće donosi sreću od onog koje nam sreću donosi kratkotrajno; 6. čistoća – oslobođenost sreće od patnje i bola; 7. opseg – bolji je onaj postupak koji usreći veći broj ljudi.

Račun sreće je okvirno uputstvo za etičko vrednovanje.

Etički subjektivizam

U epistemologiji (teoriji saznanja) subjektivizam predstavlja stav da saznanje počiva na čovjekovim čulnim i misaonim sposobnostima. Jedino mjerilo teorijskog i praktičnog uviđanja je subjekt. Subjektivizam u filozofiji stvarnost shvata kao područje ljudskog djelovanja i preobražaja, zato je Dekartova misao Cogito ergo sum (Mislim, dakle, jesam) važan temelj i ishodište u tumačenju subjektivizma.

Etički subjektivizam je teorija koja tvrdi da, izričući moralne sudove, ljudi samo izražavaju svoje lične želje ili osjećanja. Prema ovom shvatanju, ne postoje moralne "činjenice". Filozof Dejvid Hjum u svojoj Raspravi o ljudskoj prirodi (1738) ističe da je moral stvar osjećanja a ne razuma. „Uzmite bilo koji postupak za koji se može reći da je poročan: namjerno ubistvo, na primjer. Ispitajte ga sa svih strana, i pogledajte da li možete da nađete takvu činjenicu ili realno biće koje nazivate porok ... Nikad ga nećete naći, sve dok se ne okrenete sebi samom i nađete osjećaj neodobravanja prema ovom postupku, koji se pojavljuje u vama. To je činjenica; ali ona je predmet osjećanja, a ne razuma“. Funkcija moralnog suda, prema Hjumu, jeste da usmjerava

ponašanje, ali sâm razum nikad nam ne može kazati šta da radimo. Razum nas samo informiše o prirodi i posljedicama naših postupaka i o logičkim relacijama između iskaza.

Etički subjektivizam privlači ljude iz raznih razloga, od kojih su neki dobri a neki ne. Ponekad ljudi prihvataju etički subjektivizam jer ga povezuju sa tolerancijom: „Moramo da budemo tolerantni prema onima koji se ne slažu sa nama.“ „Svako ima pravo na svoje mišljenje i niko nema pravo da drugima diktira koja moralna shvatanja moraju da prihvate.“ Etički subjektivizam, koji kaže da je moral samo stvar ličnog osjećanja, pruža prihvatljiv razlog za ovakav tolerantan stav. Ako niko nema „ispravnija“ osjećanja od drugog, onda niko ne može da se opravda kad svoja mišljenja nameće drugima. Tamo gdje moral utiče na politiku (npr. u slučaju abortusa), implikacija je očigledna: nijedan segment zajednice nema pravo da svoje moralno shvatanje nametne drugom. Ovaj pravac mišljenja nosi jednu suptilnu grešku: ideja da treba da budemo tolerantni jeste, po sebi, moralni sud, a subjektivizam ne dozvoljava prihvatanje nijednog pojedinačnog moralnog suda, uključujući i taj. On nije ta vrsta teorije. Neko ko prihvati ovu teoriju, i dalje će imati moralna shvatanja - ona mogu reći da je abortus moralno prihvatljiv ili da je užasan. Ali, teorija nam ne govori koje stanovište da prihvatimo - ona samo kaže da ma koje stanovište prihvatili, naš izbor neće predstavljati istinu. Naša shvatanja će predstavljati naša lična osjećanja, i ništa više. Isto važi i za toleranciju.

Drugo rašireno pogrešno shvatanje: ako je etički subjektivizam istinit, onda ništa nije „stvarno“ ispravno ili rđavo. Ovaj pojam bi mogao da se izrazi na različite načine: moglo bi se reći da je „sve dozvoljeno“ ili da „zapravo ništa nije važno“; međutim, kada se to izrazi, mnogi ljudi ga smatraju oslobađajućom idejom i računaju ga kao dokaz u korist subjektivizma. Neki smatraju da je to pogubna ideja, koja poriče svaki moral i zaključuju da subjektivizam treba da se odbaci zbog toga. Međutim, obje reakcije su pogrešne, jer etički subjektivizam ne podrazumijeva da baš ništa nije moralno ispravno ili rđavo. Ako kažemo da „ništa nije važno“, djeluje da zaista izražavamo izuzetan nedostatak osjećanja u pogledu bilo čega, što je teško moguće, izuzev ako nije rezultat depresije ili melanholije. Ako prihvatimo etički subjektivizam, da li to znači da ćemo prestati da imamo osjećanja koja su povezana sa moralnim shvatanjima? Da li to znači da čak treba da pristanemo da imamo takva osjećanja, ili da je neprikladno da ih imamo? Odgovor je Ne. Ne znači da ćemo, ako prihvatimo etički subjektivizam, morati da zaključimo da „ništa nije ispravno ili rđavo.“ Možemo imati ista moralna shvatanja, koja bismo imali i da nismo subjektivisti. To što smo subjektivisti znači samo da imamo posebno filozofsko shvatanje ove problematike. Ideju da ništa nije ispravno ili rđavo, mogli bismo da nazovemo moralni nihilizam. Jedan od načina da se preciznije formuliše etički subjektivizam je sljedeći: kada neka ličnost kaže da je nešto moralno dobro ili rđavo, to znači da ona odobrava tu stvar ili je ne odobrava, i ništa više od toga. Drugim riječima:

„X je moralno prihvatljivo“

„X je ispravno“

„X je dobro“

„X treba da se uradi“ = JA ODOBRAVAM X

Ova verzija teorije naziva se jednostavni subjektivizam. On izražava osnovnu ideju etičkog subjektivizma u otvorenom nekomplikovanom obliku i mnogi ljudi ga smatraju privlačnim. Međutim, jednostavni subjektivizam je podložan primjedbama, jer ima implikacije koje su suprotne onome što znamo o prirodi moralne procjene. Jednostavni subjektivizam u suprotnosti je sa očiglednom činjenicom da ponekad možemo griješiti u svojim moralnim procjenama. Niko od nas nije nepogrešiv. Mi pravimo greške, a kad otkrijemo da smo pogriješili, možemo poželjeti da promijenimo svoje sudove/procjene. Ali, ako je jednostavni subjektivizam ispravan ovo bi bilo nemoguće - jer jednostavni subjektivizam podrazumijeva da je svako od nas nepogrešiv.

Drugi ozbiljan problem jeste u tome što jednostavni subjektivizam ne može da objasni činjenicu da se ljudi ne slažu u pogledu etike. Zbog nedostataka koji su se pojavili u okviru teorije jednostavnog subjektivizma, neki filozofi su pokušali da je usavrše, odnosno daju novu, poboljšanu formulaciju, da bi se ove teškoće prevazišle. Poboljšana verzija jednostavnog subjektivizma je emotivizam – teorija koja je znatno suptilnija jer podrazumijeva bolje shvatanje jezika. Prema emotivizmu, moralni jezik nije iskazni jezik; on se po pravilu ne upotrebljava da prenese informaciju. On se upotrebljava kao sredstvo za uticanje na ljudsko ponašanje: ako neko kaže „vi to ne treba da činite“, on pokušava da vas spriječi da to učinite. Drugo, jezik morala se upotrebljava da izrazi (ne da izvijesti) nečiji stav. Reći „Osoba X je dobra žena“ nije isto što i reći „Slažem se sa osobom X.“

Emotivizam ne tumači moralne sudove kao tvrdnje o osjećanjima, ili kao tvrdnje koje su u bilo kom smislu istinite ili lažne. Jedan od glavnih problema emotivizma je što ne može da objasni mjesto razuma u etici. Moralni sud mora da se zasniva na dobrim razlozima. Ako vam neko kaže da je određeni postupak rđav, možete pitati zašto, i ako nema zadovoljavajućeg odgovora, ovaj savjet možete odbaciti kao neosnovan. Na taj način, moralni sudovi se razlikuju od pukih izražavanja ličnih sklonosti. Moralni sudovi zahtijevaju razloge, a u odsustvu tih razloga, oni su čisto proizvoljni. Ovo se odnosi na logiku moralnog suda. Ne radi se samo o tome da je dobro imati razloge za svoje moralne sudove – riječ je o nečem važnijem: mi moramo imati razloge, inače uopšte i ne izričemo moralni sud. Zato, svaka adekvatna teorija o prirodi moralnog suda treba da bude u stanju da pruži objašnjenje veze između moralnih sudova i razloga koji ih potkrepljuju. Nešto je moralno ispravno ako je takvo da proces promišljanja njegove prirode i posljedica uzrokuje osjećanje odobravanja u ličnosti koja je razumna i nepristrasna, koliko je to čovjeku moguće. Drugim riječima, moralno ispravno je činiti ono što bi odobrila jedna potpuno razumna ličnost. Ispravno je činiti ono što bi neki savršeno racionalni, nepristrasni i dobronamjerni „sudija“ smatrao da je najbolje.

Etički intuicionizam

Etički intuicionizam zasniva se na stanovištu da moralne istine možemo spoznati zahvaljujući sposobnosti koja se zove moralna intuicija. Ovaj pristup zastupa tezu da su moralna načela samoočigledna, samoopravdavajuća i apriorna (dolaze prije iskustva). Moralne intuicije su uglavnom proizvod dubljih mentalnih stanja ili rezultat intelektualne refleksije, ali nisu stvar subjektivne volje, pa ih predstavnici ovog pravca u etici smatraju objektivno valjanima tj. navode da su moralne istine svima dostupne i za svakog važeće. Međutim, to se može ispostaviti kao problematično, jer u praksi ljudi naprosto ne pokazuju isti stepen intuitivnosti, posebno kad je posrijedi etičko postupanje.

Intuicionizam je prošao kroz više modifikacija, na primjer: da nije svačija intuicija jednako vjerodostojna, da intuicija nije nepogrešiva, da nisu sve moralne istine samoočigledne, niti je cjelokupno moralno znanje intuitivno, da postoje prima facie dužnosti koje ne moraju nužno da se oslanjaju na intuiciju.

Prosta intuicija je početna tj. inicijalna intelektualna pojava, dok etička intuicija posjeduje vrednosni (evaluativni) sadržaj. Dakle, kad imamo prostu intuiciju o nečemu, to znači da ne zaključujemo iz nekih prethodnih pojava ili mišljenja, dok je za etičku intuiciju potreban intelektualno-mentalni napor koji podrazumijeva zauzimanje stava, poređenje pojava, rasuđivanje koje je sinteza više elemenata.

U okviru teorije posljedica nalazimo primjere kontraintuitivnosti, na primjer u slučajevima egoizma i utilitarizma. Egoista kog zanimaju isključivo sopstvena korist i dobrobit, radiće u svom interesu čak i ako duboko u intuiciji zna da ne bi trebalo tako. Smatra se da će većina egoista, kad bi vidjeli da se, na primjer, dijete utapa u moru, priskočiti u pomoć, ne razmišljajući o vlastitom interesu, možda čak i rizikujući. U radikalnoj verziji utilitarizma, lekar će usmrтитi jednog pacijenta da bi njegovim organima spasio petoro

bolesnih, iako žrtvovanje nevinog čovjeka nije u skladu sa intuicijom. Ali prema utilitarizmu, takav postupak ne samo da je dopustiv, već se i zahtijeva.

Prema etičkom intuicionizmu, moralne istine se mogu saznati bez zaključivanja, što znači da je ova teorija fundacionistička. Etički intuicionizam podrazumijeva moralni realizam - stav da postoje objektivne činjenice morala i etički nenaturalizam tj. stav da se evaluativne činjenice ne mogu svesti na prirodne. U moralnom realizmu pravila su fiksirana i apsolutna, te samim tim u čovjeku postoji objektivna, čak prinudna odgovornost.

U okviru etičkog intuicionizma javlja se teorija osjećanja koja se zasniva na zajedničkom čulu (sensus communis). Zajedničko čulo se razlikuje od zdravog razuma tj. ne pripada moći pojmova niti nekom urođenom ili stečenom duševnom stanju. Ono se izražava kao osjećanje, kao dejstvo čiste refleksije na duševnost; posjeduje sposobnost da bude saopšteno i proizvodi se u načinu mišljenja. Dakle, ne radi se o nečemu što već postoji, već nastaje specifičnim načinom mišljenja.

Determinizam

Uopšteno govoreći, determinizam podrazumijeva da je svaka pojava unaprijed određena i da svaki događaj ima svoj uzrok. Postoji i termin fatalizam, kao pristup životu prema kojem je svako zbivanje u svijetu i svako ljudsko ponašanje unaprijed određeno i prema tome neizbježno: bez obzira šta željeli, posljedice će uvijek biti iste. Dok je determinizam naučna pretpostavka, fatalizam se shvata kao doktrina prema kojoj ponašanje čovjeka ne utiče na spoljašnje događaje. Fatalisti ističu nemogućnost uticaja ljudskog ponašanja na ishod budućnosti, dok deterministi uviđaju da je čovjek dio prirode, pa prema tome i ljudski postupci mogu usloviti razvoj događanja.

Prema načelu kauzalnosti (uzročnosti) „pojava A je nužni uzrok posljedice B, u slučajevima kada se A dogodi nužno je da se i B dogodi ukoliko se nešto ne ispriječi“. Kauzalni zakon (zakon uzročnosti) je načelo prema kojem svaka pojava, promjena, događaj imaju svoj uzrok. Na kauzalni zakon ukazuju pravilnosti, odnosno stalne relacije – za te relacije se ne smatra da nastaju proizvoljno, već se shvataju kao rezultat stalne i nužne relacije uzročnosti. Na osnovu spoznaje tih stalnih relacija stvaramo pojam determinizma kao doktrine o kauzalnoj nužnosti.

U svakodnevnom govoru pojam determinisanosti koristi se kao sinonim za pojmove predodređenosti ili određenosti. Tako se govori o biološkom, geografskom, hemijskom, tehnološkom, ekonomskom i raznim drugim vrstama determinizama. Pritom se javlja i pojam dominantnog determinizma, čime se misli na onaj faktor koji najviše utiče na proučavanu pojavu. U filozofskim raspravama nije poželjno upotrebljavati takvo shvatanje jer se njime gubi određenje determinizma kao univerzalne i stalno prisutne pojave, te se svako područje predstavlja kao odvojeno od drugih.

U filozofiji se mogu najgrublje izdvojiti tri shvatanja termina determinizam – metafizički, psihološki i fizikalni determinizam. Prema metafizičkom determinizmu, apsolutna nužnost vlada svim bićima i njihovim odnosima, pa se ljudsko htjenje razumije kao dio cjeline uređenog svijeta. Prema ovom pristupu ne možemo razlikovati pojedine vrste determinizma jer je on shvaćen kao opšta i nepromjenjiva zakonitost. U psihološkom determinizmu ljudska volja je određena u tom smislu da svaka ljudska odluka ne može biti drugačija od onoga kakva zasta jeste. Fizikalni (naučni) determinizam je shvatanje prema kojem se uređenost pojava može objasniti pomoću naučnih zakona, dakle pomoću odnosa uzroka i posljedice, te se na osnovu toga mogu predvidjeti buduća stanja pojava.

Uz ova tri osnovna shvatanja u filozofiji se često koriste i termini etičkog, logičkog i teološkog determinizma. Etički determinizam je učenje prema kojem su svi voljni postupci čovjeka nužno determinisani isključivo spoznajom dobra. Logički determinizam bavi se istinitošću tvrdnji koje govore o budućnosti. Tako zastupnik logičkog determinizma tvrdi da ljudski postupci nisu slobodni i da je sve neizbježno jer je oduvijek bilo istina da će se desiti upravo ono što će se vremenom i desiti. Drugim riječima, budućnost je određena u istom smislu kao i prošlost. Teološki determinizam je oblik metafizičkog determinizma prema kojem je sve apsolutno zavisno od postojanja Boga i njegovih osobina.

Ukoliko se smatra da čovjek ima slobodnu volju, to jest mogućnost izbora između najmanje dvije alternative, tada se mora odbaciti shvatanje čovjeka kao elementa kauzalnih lanaca u determinisanom svijetu. Sloboda je pretpostavka moralnosti. Bez slobode, osnovne moralne kategorije, kao što su odgovornost i zasluga, ne bi se mogle ni postaviti. Drugim riječima, ukoliko čovjeka shvatamo kao moralno biće, onda ga moramo shvatiti i kao biće koje je sposobno postupati drugačije nego što to čini. Deterministički stav, međutim, nameće tezu da je svaka pojava u svijetu jedina moguća pojava u prostoru i vremenu. Stoga i ljudski postupci ne mogu biti drugačiji od toga kakvi jesu. Iako ljudi intuitivno osjećaju da mogu biti nezavisni od vanjskih uticaja, te da sami mogu formirati budućnost, filozofi su prisiljeni da preispituju mogućnost postojanja slobode kao izbora u determinisanom svijetu. U istoriji filozofije razvili su se različiti pristupi odnosu determinizma i slobodne volje. Problemu se pristupalo na mnogo načina, od kojih su neki bili uspješniji i originalniji od drugih, posebno u odnosu na slobodnu volju i moralnost.

U filozofiji se sve do pojave kvantne teorije nije mnogo razmatralo postojanje slučajnosti, već se većinom prihvatilo da je svijet deterministički uređen. Filozofe je, dakle, uglavnom zanimalo odnos opštih kauzalnih zakona koje zdravorazumski indukcijom spoznajemo i slobodne volje koja nam se čini očiglednom. U pokušaju rješenja problema javila su se tri gledišta, od kojih sva tri u manjoj ili većoj mjeri priznaju postojanje determinizma. U tim raspravama više nije problem vladaju li svijetom nepromjenjivi zakoni, pošto se one vode na metafizičkoj, a ne epistemološkoj razini. Važno je pomenuti da i fizički fenomeni i ljudske aktivnosti mogu biti determinisani bez obzira na to možemo li ih predvidjeti ili ne, pa se stoga u raspravama uopšteno pretpostavlja da svijet jeste determinisan. Dakle, ovdje je osnovni problem treba li zadržati vjeru u slobodnu volju u sasvim determinisanom svijetu.

Deterministički inkompatibilizam: Termin inkompatibilizam obuhvata značenja indeterminizma, libertarijanizma i determinističkog inkompatibilizma. Inkompatibilizam je teza prema kojoj ne mogu istovremeno biti istinite tvrdnje da postoji determinizam i da postoji slobodna volja. Ako čovjek nema slobodnu volju, nikada ne može biti odgovoran za svoje postupke, niti za njih može biti nagrađivan ili kažnjavao, iz prostog razloga što nije mogao, niti može, niti će moći da bude drugačiji nego takav kakav jeste. Inkompatibilisti pod slobodnom voljom smatraju mogućnost da se drugačije djeluje u potpuno istoj situaciji. Budući da polaze od pretpostavke da je svijet deterministički uređen, zaključuju da je svaki čovjekov postupak rezultat određenih uzroka, pa da stoga čovjek ne može imati slobodnu volju.

Prema metafizičkom libertarijanizmu, sloboda i determinizam su nespojivi. Pritom se ne negira postojanje determinizma u prirodi, ali se smatra da ljudski postupci ne moraju nužno biti determinisani. Tu tvrdnju zastupa i Kant, tipični predstavnik ovog pristupa: „Kauzalitet na osnovu zakona prirode nije jedini kauzalitet na osnovu koga se mogu objašnjavati sve pojave svijeta. Radi njihovog objašnjenja mora se pretpostaviti još jedan kauzalitet na osnovu slobode“. Kant slobodu shvata kao svojstvo kauzaliteta umnog bića po kojem ono može djelovati nezavisno od tuđih uzroka koji bi ga određivali. On pretpostavlja apsolutni spontanitet uzroka koji sam sobom započinje jedan niz pojava koji teče po prirodnim zakonima, odnosno pretpostavlja transcendentalnu slobodu koja sama može započeti neki kauzalni lanac. Prema libertarijanizmu sloboda je mogućnost racionalnog podvrgavanja moralnom principu, koje počiva na kontrakauzalnosti. Prema kontrakauzalnosti čovjek ima mogućnost odlučivanja između alternativnih mogućnosti i to nezavisno od

faktora kauzalnog lanca. Dakle, prema libertarijanizmu postoje trenuci u čovjekovom životu kada nije determinisan vanjskim svijetom niti svojim karakterom, već može na osnovu svoje racionalnosti donijeti apsolutno slobodnu odluku.

Kompatibilistički pristup prihvata da su svi ljudski postupci kauzalno objašnjivi (determinisani), ali pritom ne poriče postojanje lične slobode. To uspijeva na taj način što jednostavno mijenja značenje termina slobodna volja. Za kompatibiliste slobodna volja ne predstavlja mogućnost nezavisnog izbora između alternativnih mogućnosti, već je shvaćena kao mogućnost djelovanja u skladu s ličnim željama i razmišljanjima. Ovakvo shvatanje slobode nije kontradiktorno pojmu kauzalnosti, već pojmu prisile. Džon Lok smatra da je sloboda mogućnost da djelujemo ili ne djelujemo prema svojim željama i volji. Dejvid Hjum vjeruje da ljudski postupci nisu neslobodni ukoliko su uzrokovani, već ukoliko su uzrokovani nečim izvan sfere ljudskih želja. Dakle, prema kompatibilistima sloboda postoji svugdje gdje ne postoje ograničavajući uslovi koje shvatamo kao nešto što ograničava naše želje. Pod ograničavajućim uslovima možemo razumjeti, na primjer, zakone, zatvor, prisilni rad, zlostavljanje i slično. Hjumovo stanovište izvrsno ocrtava kompatibilistički pristup – prema njemu se svi filozofi slažu da su ljudski postupci determinisani i da su stoga i neslobodni, ali pitanje je samo na koji način omogućiti da i sloboda i determinizam budu istovremeno istiniti. Iako se može učiniti da je kompatibilizam samo očajnički pokušaj da se čovjek prikaže slobodnim u determinističkom svijetu, njegove se teze mogu prihvatiti kao savršeno logičko i potpuno prihvatljivo rješenje. Pojam slobode se, naime, i u svakodnevnom govoru koristi češće kao sinonim nesputanosti i samostalnosti, nego kao sinonim kontrakauzalnosti. Stoga se ova krajnje jednostavna terminološka dosjetka nameće ne samo kao kvalitetan kompromis, već i kao rješenje cjelokupne „zavrzlake“ po ovom pitanju.

Prema dilemi determinizma, čovjek nikada nije odgovoran za svoje postupke. Ukoliko su njegovi postupci jednostavno dio kauzalnih lanaca u determinisanom svijetu, tada su se uzroci njegovog ponašanja dogodili mnogo prije njegovog rođenja, pa stoga nije na njih mogao uticati. Prema tome, nije mogao drugačije postupiti, pa ga zato ne možemo smatrati odgovornim. S druge strane, ukoliko njegovi postupci nisu dio kauzalnih lanaca, već su slučajni, zaključujemo da nisu bili posljedice njegovih želja i namjera, pa prema tome, ni u ovom ga slučaju ne možemo smatrati odgovornim za njegove postupke. Drugim riječima, prema ovakvom rezonovanju, čovjek ni u kojem slučaju nije odgovoran za pojave koje naizgled uzrokuje. Ako čovjek nema moć da bira i odlučuje u sklopu raznih uticaja koji se na njega vrše, onda se on ne može smatrati odgovornim za svoje postupke. Ukoliko osoba nije mogla postupiti drugačije, zašto je smatramo moralno odgovornom za svoje postupke? Osoba se smatra moralno odgovornom za svoje postupke jer se vjeruje da je mogla drugačije postupiti, odnosno da je njen postupak rezultat isključivo njene volje. U tom smislu neki teoretičari, naročito predstavnici utilitarizma, smatraju da treba uvesti moralne sankcije kao motivacioni faktor koji bi služio za promjenu ljudskog ponašanja i prevenciju budućih zločina. Važno je primijetiti da bi ljudsko društvo potpuno drugačije izgledalo kada ne bi postojala moralna, pa stoga i pravna osnova za nagrađivanje i kažnjavanje. S druge strane, za opstanak i očuvanje ljudske vrste, nužno je osjećanje moralne odgovornosti.